

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2023, 10 (1), 352-379

ÇAĞDAŞ DÖNEMDE KELÂM İLMİ
-Metodolojik ve Problematik Bir İnceleme-
THE DISCIPLINE OF KALAM IN THE MODERN ERA
-A Methodological and Problematic Review-

Faruk GÜN

Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, fgun@pau.edu.tr, ORCID: 0009-0007-1921-8375.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	20.03.2023
Kabul Tarihi / Accepted:	23.06.2023
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2023
Cilt / Volume:	10
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	352-379

Atıf / Cite as: Gün, Faruk. "Çağdaş Dönemde Kelâm İlmî – Metodolojik ve Problematik Bir İnceleme-" (The Discipline of Kalam in the Modern Era – A Methodological and Problematic Review-). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 10/1 (2023), 352-379. Doi: 10.17859/pauifd.1268405.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 10 (1) 2023: 352-379

ÇAĞDAŞ DÖNEMDE KELÂM İLMİ* -Metodolojik ve Problematik Bir İnceleme-

Faruk GÜN**

Öz

Bu çalışma, Hicri I. Yüzyıldan itibaren İslâm âleminde uluhiyyet, nübüvvet ve semiyat konularında ortaya çıkan ihtilaflara kendine özgü usullerle cevaplar veren kelâm ilminin gelişimini ve önemini incelemektedir. Kelâm ilmi, ilk dönemlerden itibaren Selef, Mu'tazile ve Ehl-i sünnet gibi farklı ekoller tarafından temsil edilmiştir. Mütakaddimîn döneminde Ehl-i sünnet fırkaları, ateist, müşriklerin yanı sıra yahudi ve hristiyanların ilah ve nübüvvet tasavvuru ve fırka-ı dâlle olarak nitelendirdikleri mezheplere karşı mücadele ederken, müteahhirîn döneminde ise felsefi akımlara karşı savunma yapmışlardır. Hicri VIII. yüzyıldan itibaren kelâm ilminde ele alınan problemler, takip edilen metodlar ve verilen eserler XIX. Yüzyılın başına kadar şerh ve haşiye şeklinde devam etmiştir. XIX. Yüzyıldan itibaren Abdullatif Harpûtî ve Muhammed Abduh gibi isimlerle temsil edilmeye başlanan yeni ilmi kelâm, Günümüz Türkiye'sinde de birçok kelâmcı akademisyen tarafından varlığını sürdürmektedir. Çağımızda insana dair problemler ele alınırken sosyal bilimlerde yeni bir epistemoloji için kelâm ilminin serüveni ve çalışmalarını doğru okumak gerekmektedir. Bu makalede "Kelâm ilmi İslâmî ilimlere öncülük etmiş midir?" "Gelişen ilim ve değişen dünya karşısında kelâm ilmi asra uygun yöntemler kullanmış mıdır?" sorusuyla beraber ele alınan problemler geçmişten günümüze bir bütün halinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni İlm-i Kelâm, Selef Mutekaddimîn, Müteahhirîn.

THE DISCIPLINE OF KALAM IN THE MODERN ERA -A Methodological and Problematic Review-

Abstract

This study examines the development and importance of the science of kalam, which has responded to the conflicts that have arisen in the Islamic world since the 1st century of Hijri, on the issues of divinity, prophecy and semiyat, with its own unique methods. The science of Kalam has been represented by different schools such as Salaf, Mu'tazila and Ahl as-sunna since the earliest times. In the Mutekaddimun period, the Ahl as-Sunnah sects fought against the sects that Jews and Christians describe as the vision of God and prophethood, and sect-i dalle, as well as atheists and polytheists, while they defended against philosophical currents in the period of the Mutahhirun. Hijri VIII. The problems dealt with, the methods followed, and the works given in the science of kalam since the 19th century. It continued in the form of annotation and annotation until the beginning of the century. XIX. The new scientific kalam, which started to be represented by names such as Abdullatif Harpûtî and Muhammed Abduh since the 19th century, continues to exist in today's Turkey by many theologian scholars. While dealing with human problems in our age, it is necessary to read the

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, fgun@pau.edu.tr, ORCID: 0009-0007-1921-8375.

adventure and studies of the science of kalam correctly for a new epistemology in social sciences. In this article, "Did the science of kalam pioneer the Islamic sciences?" "Did the science of kalam use age-appropriate methods in the face of developing science and the changing world?" The problems addressed together with the question are evaluated from the past to the present.

Keywords: Kalam, New Science of Kalam, Salaf Muteqaddimun, Müteahhirun.

Structured Abstract

Kalam, in the Islamic world since the 1st century of the Hijri, deals with the conflicts, that have arisen in the Islamic world, especially on the issues of divinity, prophecy and semiyyat, especially the caliphate, the situation of the great sinner, the fate, the personality-attribute relationship, the structure of the divine word and the people of the Qur'an. It is a science that gives answers. Kalam has become a branch of science that uses sound sense organs and knowledge based on reason together with positive sciences like custom, and beyond that, it uses the mutawatir information given by the prophet, supported by angels, revelations and miracles, as authentic news. Mutawatir khabar, which constitutes the basic principles of Akkad and the main source of the science of kalam, consists of mutashabih and strong verses. Although the indications of these verses are not certain, this situation made the difference of ijtiħad and sect inevitably. The language of the holy revelation, the socio-cultural structure of the society and the religion and language perception of the new civilizations encountered with the conquests made sectarianization inevitable. It has been represented by the Salaf, Mu'tazila and Ahl as-sunna since the first periods, and the struggle of the Ahl as-sunnat sects against the sects that they described as sect-i dalle in the later period was against philosophy in the period of the mutaahhirun. Hijri VIII. The problems dealt with, and the methods followed, and the works given in the science of kalam since the 19th century. Annotation continued with annotations until the beginning of the century. From the beginning, the science of kalam, which undertook the task of explaining and defending the Islamic creed, responded to the problems experienced until the colonial period, with the methods it followed following the usual structure of the developing world, after the contact with philosophy. XIX. The new scientific kalam, which has been represented by names such as Abdullatif Harputi and Muhammed Abduh since the 19th century, continues to exist today with important academicians such as Bekir Topaloğlu and Hüseyin Atay. While dealing with human problems in our age, it is necessary to read the adventure and studies of the science of kalam correctly for a new epistemology in social sciences. Today, the science of kalam is a branch of science that inherits the legacy of the past and seeks solutions to the problems of the age. Knowing the breaking points of the science of kalam, which has undertaken the role and development of Islamic sciences from its beginning to the present, is important in terms of shedding light on the faith problems of the developing and changing world. In our article, the rich literature formed around the method followed by the science of kalam in the periodical development process, its development, and the problems it deals with are discussed together with the problems of kalam. Did the science of Kalam lead the Islamic sciences in our study? Should the science of kalam lead other sciences?

GİRİŞ

Hicrî I. yüzyılda ortaya çıkan kelâm ilmi, uluhiyyet, nübüvvet, başlangıç ve sonuç itibarı ile varlıktan, İslâm kanunu üzere bahseder. İslâm inancını savunur ve izah eder. Dünyanın en eski ilimlerinden olan kelâm ilmi İslâm ilimler içinde yerini kendine has yöntemlerle her dönemde korumuştur.

Temel İslâm ilimlerinin genellikle kuruluş dönemi âlimlerine mütekaddimîn, bunlardan sonra gelenlere de müteahhirîn denilmiştir. Kelâm ilminin kuruluşunun II. (VIII.) yüzyılın başlarında Mu'tezilî âlimleri ile başladığı söylenebilir. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) tarafından kurulan Mu'tezile ile oluşan kelâm ilmi ondan ayrılan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) önderliğinde Eş'arî kelâm okulu ile devam etmiştir. Eş'arî ile başlayan mezhepleşme süreci Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ve ibn Fûrek (ö. 406/1015) gibi teorisyenlerin elinde sistemleştirilmiş ve geliştirilmiştir. Bu dönem İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ile zirve noktasına ulaşmıştır. Gazzâlî (ö. 505/1111) ile hem bir kırılma hem de yeni bir döneme geçiş yaşanmıştır. Ancak akaid alanında günümüze intikal eden ilk eserler İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) ait risâleler olup bunlar Sünni ilm-i kelâmının temel kaynaklarını oluşturur. Bundan sonra Ebû Hanîfe'nin uzaktan öğrencisi sayılan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve aynı dönemin âlimlerinden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî bu ilmin kurucuları olmuştur. Ancak ilk mirası bir anlamda şerh ve kimen yeni düzenlemeler yoluyla geliştiren Bâkılânî, İbn Fûrek, Cüveynî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) de kelâm ilminin mütekaddim dönemi içinde mütalaa edilir. Gazzâlî, Nesefî ile çağdaş olduğu halde, felsefenin giriş bölümünü teşkil eden mantık disiplinini İslâmî ilimler alanı içine aldığı ve eleştirmek için de olsa felsefî konulara önem verdiği için müteahhirîn döneminin ilk şahsiyeti olarak kabul edilmiştir. Kendisinden sonra özellikle Eş'arî ilm-i kelâmı "felsefe ile birleştirilmiş" bir şekle bürünmüştür. Şehristânî (ö. 548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Âmidî (ö. 631/1233), Teftâzânî (1930-1994), Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) ve Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) gibi âlimler bu dönemin temsilcileri sayılır. Eserleri yeni yeni yayımlanmaya başlanan bu dönemin Mâtürîdî âlimleri ise Aristo'ya dayanan İslâm felsefesine iltifat etmeyerekönemin temsilcileri sayılır. Eserleri yeni yeni yayımlanmaya başlanan bu dönemin Mâtürîdî âlimleri ise Aristo'ya dayanan İslâm felsefesine iltifat etmeyerek çalışmalarını sürdürmüşlerdir.¹ Şehristani ile devam eden bu dönemin zirve ismi hiç şüphe yok ki, 'el-imâm' lakabıyla anılan Fahreddîn er-Razî'dir. Razi ile birlikte mezhep tamamıyla felsefî kelâma evrilmiş, hatta onun etkisiyle felsede kelâmî felsefeye dönüşmüştür. Sadreddin et-Tusi ö. 672/1274) bu felsefî kelâmı ve kelâmî felsefeyi en iyi temsil eden şahıs olarak görülmektedir. Bu ikiliyi takip eden Beydavî (ö. 685/1286), Amidi, Adüddîn İci (ö. 756/1355), bu dönemin tekâmülünün temsilcileridir. Teftazânî ve Cürçanî ile müteahhirûn dönem adeta zirve yapmıştır. Osmanlı medrese geleneği içinde bu dönemin önemli temsilcileri olmuştur. Her ne kadar İstanbul'un temsil ettiği Osmanlı merkezi coğrafyası inanç noktasında Matürîdî bir anlayışı temsil etse de, medreselerde okutulan mukarrar kitaplar genelde Tusî, Teftazanî ve Cürçanî'nin eserleri olmuştur. Mısır, Suriye ve Irak gibi Osmanlı'nın taşra coğrafyası ise Eş'arî müteahhirûn dönemi takip etmeyi sürdürmüştür. Her ne kadar Hicaz bölgesinde

¹ Bekir Topaloğlu -İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 239-240; İbrahim Halil Erdoğan, "Tarih Bilinci ve Kelâm İlmindeki Muhtasar Teliflerin İslam Eğitim Geleneğindeki Yeri" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8 /3, 1781-1784.

Ehl-i Hadîs anlayışı ağırlığını korusu da, diğer coğrafyalardaki görüntüler yokarıda belirtildiği gibidir.² Osmanlı medrese geleneği içinde bu dönemin önemli temsilcileri Türkiye’de kelâm ilminin gelişimi XIX. Yüzyılda kurulan Dâru’l-Fünûn’un kurulmasıyla artarak devam etmiştir.³ Tüm dünyada İslâmî ilimler üzerinde araştırmalar yapan müsteşriklerin metot ve muhteva üzerindeki etkisi zaman içinde diğer ilmî disiplinlerde olduğu gibi kelâm ilmi üzerinde de hissedilmiş, usul ve muhteva açısından diğer ilimlerde olduğu gibi bu ilimde de bazı sapmaların oluşmasına neden olmuştur. Bu sapmalar gelenekçi muhafazakâr düşünce ile modern düşünce mensupları arasındaki çatışmayı daha da derinleştirmiştir. Osmanlının son dönemlerinde başlayan bu süreç Cumhuriyet dönemiyle daha da hız kazanmıştır. Batı dünyasında tüm dinlere karşı olan olumsuz gelişmeler,

Osmanlının son dönemlerinde Cumhuriyetin kuruluşu ile o dönemde din bilimleri alanında Batı’da tartışılan insanlığın kökenleri, yükselen değer akıl, insan merkezli anlayış, oryantalizm gibi gelişmeler ve problemler Türkiye’de kelâm alanında ele alınmıştır. Bu konuların din bilimleri ile Kelâm ilmi arasında hangi alana ait olduğu tartışılmış akaid sınırlarını zorlayan bu dönemin problemleri kelâm ilmi metotlarınca ele alınıp değerlendirilmiştir. Kelâm alanında değerlendirilen konular din felsefesi bilim dalı ile aynı olsa da her iki disiplin arasında yöntem ve metot farkı vardır. Yöntem açısından bakıldığında kelâmcı her şeyden önce din felsefesiyle ortak olan konuları dinin sınırları içerisinde değerlendirir. Din felsefecisi için böyle bir sınırlama yoktur. Kelâmcı bu açıklamaları kutsal kitaplar ve onu yorumlayan din bilginlerinin görüşlerini temel alarak yapar. Bununla birlikte akılı da kullanır. Ancak onun akılla amaçladığı şey, inandığı dinin makul temellere dayandığını göstererek inananların inançlarını güçlendirmek, inanmayanlar tarafından dine yönelik yapılan eleştirilerin ise temelsiz olduğunu ortaya koymaktır.

² Cağer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 188-189.

³ Osmanlı devletinin neredeyse her alanda Batı’nın üstünlüğünün kabul edip modernleşme çabalarına girmesi 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla başlamıştır. Öyle ki bu dönem idari, siyasi, toplumsal ve eğitimle ilgili köklü değişikliklerin yapılmaya başlandığı zamandır. XVIII. yüzyılda Batı karşısında alınan askeri başarısızlıkları ortadan kaldırmak için ileri sürülen çözüm önerileri arasında çağın gerisinde kalan eğitim modelinin değiştirilmesi de öngörölmüş bu amaçla Türk eğitim tarihinde modern anlamda ilk defa 1735 yılında mühendishane açılmıştır. Daha sonra tıbbiye gibi mekteplerin açılmasını müteakip köklü bir reform olarak bu mektepleri/bölümleri de içerisine alan bir üniversite kurulması düşünölmüştür. Bu bağlamda ilk ve kalıcı üniversite, Ulüm-i Riyaziye ve Tabiiyye, Edebiyat ve Hikmet, bugünkü anlamıyla ilahiyat faköltelerine karşılık gelen Ulüm-i Âliye-i Diniyye faköltelerinden/şubelerinden oluşun Dâru’l-Fünûn-ı şahane adıyla 1 Eylül 1900 yılında II. Abdülhamit zamanında kurulmuştur. Daha sonra 1908 yılında II. Meşrutiyetle birlikte kurulan bu üniversitenin ismi önce Dârülfünûn-ı Osmânî’ye, 1913 yılından itibaren ise İstanbul Dârülfünunu’na dönüştürölmüştür. Bu değişiklik zamanında Ulüm-i Âliye-i Diniyye şubesinin ismi de Ulüm-i şeriyye şubesi olmuştur. İsmail şimşek, “Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Din Felsefesinin Serüveni”, *Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında Türkiye’de Din Eğitimi*, ed. Seyfullah Kara-Salih Aybey (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 39.

Kelamcılar, itikad sahasında genel olarak merkeze nassı koymakla birlikte, nazar ve akla da nass kadar itimat eden bir düşünce sistemi oluşturmuşlardır.⁴ Diğer yandan genelde sosyal bilimlerde özelden kelâm ile benzer konuları işleyen din felsefe uzmanları, konuları mümkün oldukça objektif bir şekilde değerlendirirken Kelâm alimleri konuları dini emirlerini esas alarak incelerler. Yani Kelâm alimi meseleleri Kur'ân esasları üzere araştırır. Konularını değerlendirdiği dinin doğal bir üyesidir. Bu nedenle kelâm aslında bir savunma yaklaşımıdır. Mensubu olduğu dinin inanç esaslarını savunmak adına hareket eder. Ayrıca kelâmcı konuya tasdikle başlar yani önce inanır sonra kanıtlamaya çalışır. O, zaten şüphesiz bir şekilde inanç esaslarını kabul eder. Bu yönüyle İslâm akaidini korumak ve izah etmek hassasiyetini taşıyan kelâm ilmi materyalist disiplinlere karşı Kur'ân temelinde akli ve kalbi doyuran açıklamalarıyla din felsefesi ve benzeri öğretilerden ayrılmıştır.⁵ Her ne kadar farklı disiplinlerdeki çalışmalar bazen Kelâm ilmi içerisinde de farklı düşüncelere sebebiyet vermiş olsa da bunlar bir tefrika değil, farklı görüşlerin dile getirilmesinden ibaret olarak görülmelidir.

İslâm'ın ilk yüzyılında ortaya çıkan kelâm ilmi, gelişim, yöntem, üslup ve ifade bakımından üç esaslı dönemsel gelişme yaşamıştır. Birincisi İslâm'ın çok farklı inançların barındığı Irak coğrafyasına intikaliyle bu ilmin oluşması, ikincisi felsefeyle hesaplaşırken felsefeleşmesi, üçüncüsü ise sömürge dönemiyle Yeni İlm-i Kelâm hareketinin ortaya çıkmasıdır.⁶ Başlangıçtan günümüze Kelâm ilminin gelişimini ve problemlerini anahatlarıyla konu edinen bu çalışma kelâm ilminde meydana gelen gelişmeleri ve sorunları muhtasar bir şekilde sunmayı hedeflemektedir. Bu çalışmada konuya zemin teşkil eden kelâm ilminin tanımı ve dönemlerine kısaca yer verildikten sonra 19. yüzyılda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Kelâm İlminin gelişimi ve problemleri, akıl, insan merkezli anlayış, oryantalizm, coğrafi keşifler ve arkeolojik bulguların dinî bilgilere arzı gibi konular ele alınacaktır. Konular ele alınırken kaynak olarak Türkiye'de kelâm ilminde yerli bir anlayışın oluşmasında emeği geçen Daru'l-Fünun hocalarından günümüze Abdullatif Harputi, İzmirli İsmail Hakkı, Bekir Topaloğlu ve Hüseyin Atay gibi hocaların görüşlerine ve eserlerine yer verilecektir. Böylelikle Cumhuriyet'ten günümüze, kelâm ilminin bazı önemli sorunlarının tespitini yapmak ve genel bir çerçeve sunmak suretiyle söz konusu kelâm ilmine dair uygulanan metot ve ele alınan konuların zaman içerisinde değişimini ve gelişimini muhtasar bir şekilde okuyucu ile paylaşmak hedef alınmaktadır. Bu bağlamda elinizdeki bu çalışmada günümüze kelâm ilminin gelişimi, yöntem ve sorunlarına dair muhtasar bilgilerle günümüz bazı kelâm sorunları üzerinde durulmuştur.

⁴ Geniş bilgi için bk. İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 37, 63; Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 6-7.

⁵ İsmail Şimşek, *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 21-22.

⁶ Çağfer Karadaş, "Günümüz Türkiye'sinde Kelâm İlmi", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (Şubat 2009), 16, 151.

1. Kelâm İlminin Doğuşu ve Gelişimi

Kelimenin çoğulu olan kelâm sözlükte “yaralamak, etkilemek” demektir. *Kelâm* kökünden türeyen kelâm, bir fikri tam olarak anlatan söz demektir. Terim olarak ise kelâm, Allah’ın varlığı ve sıfatları, nübüvvet ve İslâm’ın temel inanç esaslarını konu alan ilimdir. Kelâm ilminin en üst ve nihai amacı iki dünya saadetini sağlamak, İslâm dininin temel akîdesini izâh etmek ve korumaktır.⁷

İlk dönemlerde kelâm ilminin konusu Allah’ın zatı ve sıfatları ile nübüvvet ve ahiret konuları (semyyat) iken sonraki dönemlerde bazı değişimlere uğramış bütün bir malumat dediğimiz bilgiye konu olan her şey şekline dönüşmüştür. Mu'tezile ile Sünni kesim arasındaki tartışmalar kelâmın konusunu belirlerken, felsefecilerle olan tartışmalar veya temas konuların şekillenmesine yol açmıştır. İslâm, çeşitli kültürel yapıya sahip Irak, Yunan, Mezopotamya ve Hint bölgesine intikal ettiğinde bölge halkı tarafından kabul edilmesi ve anlaşılması kolay olmamıştır. Bu nedenle inancın doğru ifade edilmesi ve savunulması gerekiyordu. Bu görevi bu şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda kelâm âlimleri üstlenmiştir. Dinî, muhatapların anlayacağı bir tarzda anlatmak, dindarın inancını güçlendirmek ve dinî savunma sorumluluğu kelâm ilminin gayesi olmuştur.⁸ Bununla birlikte; taklit, ayet ve hadislerin kendi karakterlerinden kaynaklanan sebepler, İslâm’ın insanlara tanıdığı fikir ve vicdan hürriyeti, hilafet tartışmaları, bazı insanların dinî konularda şahsi görüş ve arzularına uymaları, bilgisizlik sebebiyle doğan fikir ayrılıkları, Müslümanlar arasında ortaya çıkan iç savaşlar, Müslümanların çeşitli din ve kültürlere mensup milletlerle ilişki kurması, felsefenin tercüme edilerek İslâm dünyasında yayılması, ve ilahî kader gibi konular kelâm ilmine olan ihtiyacı kaçınılmaz kılmıştır.⁹

İlk kelâmî tartışmalar Ma'bed el-Cühenî'nin de (ö. 80/699) döneminde “kaderin varlığı ve sınırları ile ilgili problemler” etrafında yoğunluk kazanmıştır.¹⁰ Bu tartışmalar daha sonra İlahî zat-sıfat ilişkisi üzerinden devam etmiş zamanla Allah tasavvuru problemine dönüşmüştür.¹¹

Hasan el-Basrî (ö. 110/728) kelâm ilminin kuruluşunda yer alan önemli şahsiyetlerdendir. Onun Kur'an ve sünnetle birlikte kullandığı aklî metodu

⁷ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab fî usûlü'l-mezheb li'l-Ahsîketî*, nşr. Salim Ögüt (Câmiatü Ümmi'l-kurâ, İSAM Ktp., nr. 8693) 13-14.

⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Thkik: Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH (Wiesbaden: 1980), 229; Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkif fî İlmi'l Kelâm* (Beyrut, ts.), 389; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fırlalı (Ankara:1991), 33.

⁹ U. Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâm'a Giriş*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 35-41.

¹⁰ Müslim, “Kitâbü'l-imân”, 1. 5; Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, (Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, ts.), 18.

¹¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri* (İstanbul: 1992), 284-289.

öğrencilerinden Vasil b. Ata¹² (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd el-Basrî (ö. 144/761) sistematik bir zemine oturarak Mu'tezile mezhebinin teşekkülüne yol açmıştır. Mu'tezile'nin önemli teorisyenlerinden Ebü'l-Huzeyl el-Allaf (ö. 235/849) Allah tasavvurunun yanında âlem tasavvurunun düşünülmesi gerektiğini belirterek atom ve araz fikrini, kelâm sisteminde kullanan ilk şahıs olmuştur.¹³ Ebü'l-Huzeyl el-Allaf Basra Mu'tezilesi'nin liderliğini üstlenirken, 'tevellüd' görüşü ile Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825) Bağdat Mu'tezilesi'nin liderliğini temsil etmiştir.¹⁴ Bu dönemde Kelâm âlimleri Allah'ın kadîm sıfatına uygun bir âlem anlayışı üzerinde durmuşlardır. Âlem, kadîm olanın aksine sonradan var olan cevherlerden ve onun bölünemeyen en küçük parçası olan atomlardan oluşmalıdır. Böylelikle kelâmcılar temelleri Demokritos'a (MÖ. 460) dayanan mekanik ve materyalist Yunan atomculuğunun aksine, âlemin ezeliğini çağrıştıracak yaklaşımdan kaçınmışlardır.¹⁵

İlk kelâmcılar âlem tasavvuru ile o dönemde Mecusilerin dualist, Hıristiyanların teslis, Yahudilerin ulusal İlâh anlayışını da ele almışlardır. Bu dönemin Tanrı anlayışları üzerine söz söyleyen Mu'tezile kelâmcıları Allah'ın sıfatlarını "zattan bağımsız gerçeklikler değil zatın aynı mânalar" olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶

Fetihlerle genişleyen İslâm âleminde Arapça geniş bir kesim tarafından kullanılan bir dil olmuştur. Bu durum Arapçanın birçok millet tarafından kullanılmasını beraberinde getirdi. İnsanlar sahip oldukları kültürü ifade etmek için kullandıkları dile birtakım eklemelerde bulundular. Örneğin kelâmda *atom* karşılığında kullanılan 'cevher' kelimesi Farsçadan Arapça'ya geçmiştir.¹⁷ Bu durum, dilde bozulma tehlikesini tartışmaya açmıştır. Ehl-i Hadîs kutsal metinlerin dilini yoruma kapatma yolunu tercih ederken, kelâmcılar İslâm'ı Yahudiliğin maruz kaldığı ulusallıktan ve tahriften korumak için *statik* önlemler yerine *te'vîl* gibi *dinamik*

¹² Vasil b. Ata'nın düşüncesi dört temel kaynağa dayanmaktadır. Kur'an, akıl, icmâ ve üzerinde ittifak edilen haber. Onun bu düşüncesi adalet, va'd-vaîd, tevhid, el-menzile beyne menzileteyn ve el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-munker şeklinde beş ana esası teşekkül etti. Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, nşr. N. Nasr Nader (Beyrut: 1957), 93.

¹³ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1975), 1/86. Şükrü Özen, "Ehl-i Sünnet Usul-i Fıkhının Teşekkülünde Kelâmî Tartışmaların Rolü", *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (İstanbul: 2006), 228.

¹⁴ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolu Teşekkülü, ilkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 3/3 (Konya: 2003), 36-41.

¹⁵ H. Ziya Ülken, *Tarihi Mdedciliğe Reddiye* (İstanbul: 1951), 92.

¹⁶ Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: 1978), 61-63; Bk. Faruk Gün, "Satanizm ve Dualizm Bağlamında Şeytan (İblis)", *2. Uluslararası 30 Ağustos Bilimsel Araştırmalar Ankara*, ed. Recep Bülent Şenses, İKSAD Yayınları, 2020, s. 373-387; Mehmet Şaşa, *Kelâm'da Müteşâbihler -Haberi Sıfatlar Ekseninde Mukâyeseli Bir İnceleme-* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022).

¹⁷ Aristo'nun "ousia" (cevher) terimini, Demokritos'un atom kavramı karşılığında kullanmıştır. İslâm kelâmcıları ise cevher kelimesine el-cevherü'l-ferd (cevher-i ferd), el-cevherü'l-vâhid gibi terkiplerle yer vermişlerdir. Bk. M. Şemseddin Günaltay, "Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi", *DİFM*, 1 (1925), 58-61.

önlemlere başvurma yoluna gitmişlerdir. Çünkü insanoğlunun ürünü olan kültür ve dil değişken bir yapıya sahiptir. Evrensel bir inancın korunması onun dilinin kurallarını aklın ilkeleri ışığında kullanmakla mümkündür.¹⁸ Kelâmcıların Kur'an'daki müteşabih ayetleri lügavi anlam dâhilinde aklî izaha kavuşturma gayretlerini “yanlış yorumların ve anlam tahrifinin önüne geçmek” gayreti olarak değerlendirmek mümkündür.¹⁹ Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs arasında yaşanan dil problemi lafzî=literal boyuta taşınmış ve bu da te'vil ve tefvîz'i adeta araç halinden çıkartıp amaç haline dönüştürmüştür. Mu'tezile mezhebinin görüşlerini topluma dayatma faaliyeti olan “mihne” olayı vahyin yapısını oluşturan İlâhî kelâmın yapısı ile ilgili yapılan bir tartışmadır. Halife Me'mun (198-201/813-817) döneminde başlayan mihne mezhepleşmede ve hem de kutuplaşmada önemli bir etki meydana getirmiştir. Bağdat Mu'tezile Okulu, “Kur'an'ın yaratılmış” olduğu fikrini topluma kabul ettirmek için kaba kuvvete başvurmuştur. Mihne hareketi kendilerince sapıklık sayılan bir fikre karşı İslâm tarihinde kurulan ilk teşkilatlı kurum idi. Mihne hareketine Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) öncülük ettiği Sünnî muhalefet karşı çıkmıştır. Bu mücadele Sünnî muhalefetin lehinde sonuçlanmıştır.²⁰ Mu'tezile ve Ehl-i Hadîsin bu farklı yaklaşımı Müslümanlar arasında yeni bir yolun ortaya çıkması ile sonuçlandı. Ehl-i sünnetin öncülerinden olan İbn Küllâb (ö. 240/854) İlâhî sıfatlar hususunda “sıfatlar Allah'ın ne aynıdır ne de gayridir” şeklindeki görüşü mihne ile aranan bu çabanın bir neticesidir.²¹ Bu yorum Allah'ın dışında kadîm bir gerçeklik 'gayrılık' fikrini reddeden Mu'tezile ile sıfatlar hususunda aklî değerlendirmeyi reddeden Ehl-i Hadîs anlayışı arasında yeni orta bir yolu temsil etmekteydi. Bu hususta İbn Küllâb'ı Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve öğrencisi Kalânisî (ö. IV. /X. yüzyıl başları [?]) destekliyordu. Bu anlayış Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935) ile Irak bölgesinde Ebû Mansûr el- Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından Maveraünnehirde yaygınlaştı. Ehl-i sünnet'in bir mezhebi olan Eş'arîlik; Bâkılânî'nin (ö. 403/1013), çalışmaları sayesinde sistemli bir yapıya kavuştu. İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve İsferyânî (ö. 418/1027) ile gelişti. Mihnedden sonra Mu'tezile kelâmında ikinci dönem başladı. Basra ekolü içinde Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ile Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Kadî Abdulcebba' (ö. 415/1025) önde gelen isimler oldu. Ka'bî (ö. 319/931) Bağdat ekolünün en önemli temsilcisi olarak öne çıktı.²²

İmam Azam Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) dayandırılan Hanefîyye mezhebini takip eden Mâtürîdîlik sünnî bir kelâm mezhebidir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) içtihatları en iyi bir şekilde Ebû'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1114) tarafından savunulmuştur. Mâtürîdîlik usûl ve üslup olarak Hanefîliğe göre daha kelâmî bir metot uygulamıştır. Mâtürîdîlik iman tanımı, müteşâbihâtta te'vili benimsemesi,

¹⁸ Karadaş, "Günümüz Türkiye'sinde Kelâm İlmi", 132.

¹⁹ Nûreddin es-Sâbûnî, el-*Bidâye fî Usûli'd-Dîn*: Mâtürîdiyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 48.

²⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l Fazl (Kahire: Beyrut, Dâru Süveydân, 1960), VIII/619.

²¹ Tevfik Yücedoğru, *İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi* (Bursa: Emin Yayınları 2006), 66.

²² Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 85-90.

tekvîn sıfatını öncelikli bir konu haline getirmesi ile daha sistematik bir kelâm mezhebi haline gelmiş batıda Osmanlı, güneyde Babürlü coğrafyasında aynı zamanda hâkim olmuştur.²³

İbn Sînâ'nın, kelâmcılara tanidik gelen etkileyici usûlu ve üslubu felsefe ile kelâm arasında irtibatın kurulmasını kolaylaştırdı. İbn Sînâ'nın bu etkisini ünlü Eş'arî teorisyen Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî üzerinde görmek mümkündür.²⁴ Abbasî-Selçuklu siyasetinde Bâtınîlikle anılır olan felsefe daha sonra sorgulanıp dışlandı. Dönemin halifesi Mustazhirî'nin (ö. 512/1118) isteği doğrultusunda Gazzâlî (ö. 505/1111) *Fadâihu'l-Bâtıniyye* adında Bâtınîliğin aleyhine bir eser kaleme aldı. Felsefeye yönelik olarak "Mekâsidü'l-felâsife" ve "Tehâfütü'l-felâsife" adında iki ayrı eser yazdı. Matematik ve mantık gibi felsefe dallarını savunurken metafiziği zararlı olarak gördü. Fahreddin er-Razî (ö. 606/1210) dönemine gelindiğinde ise kelâm ilmi felsefe ile artık iç içe girmiştir.²⁵

Avrupa'da İslâm aleminde arapça olarak yazılan birçok eserden yapılan tercüme okullarda ders kitabı olarak okunmuştur. Bu dönemde Avrupalılarda kaynak gösterme metodu olmadığından XVII. yüzyıla kadar bu tercüme kitapları çevirenlerin eserleri zannedilmiştir.²⁶

XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren Avrupa'da denizcilik alanında yapılan keşifler ve buharın keşfi ile makine dönemi başlamıştır. Bu durum İslâm dünyasını ve Müslümanları etkilemiştir. Avrupa'da yapılan bu keşiflerle Batı'da dinlere karşı olumsuz bir hareket doğdu. Batılı aydınlar tipleri dinî, insan özgürlüğüne vurulmuş bir pranga olarak görmeye başladılar. Bundan Hint dinleri, uzak doğu dinleri ve ilâhi kaynaklı dinler olumsuz etkilendiler. Bu gelişmede dünyayı tanıma ile eskinin genel kabullerinin yıkılması etkili oldu. Örneğin Bacon'un (ö. 1626) tümevarımcı mantığı yerleştirmesi Aristo mantığı ve sonuçlarının reddedilmesi ile sonuçlandı. Bu gelişmelerle deney ve gözleme dayalı bir evren anlayışı gelişti. İnsan kendisini merkeze alarak geçmişe, geleneğe ve kutsala karşı durmayı aydınlanmanın bir

²³ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefi Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik", *Usul İslam Araştırmaları*, sy. 6, Temmuz-Aralık 2006, (Adapazarı: 2008), 99-100.

²⁴ Bunun ne güzel örneklerinden bir tanesi Cüveynî'nin kelâm ilmini ulûhiyyet, nübüvvet ve semiyat şeklinde tasnif etmesidir. Bu tasnif ondan önce Mu'tezile'de ve Eş'arî'lerde bulunmamaktadır. Cüveynî bu tasnif ile inanç esaslarını akla ve vahye dayanan bir ispat metoduyla tasnif etmiştir. İbn Sina (ö. 428/1037) bu minvalde inanç sistemini bu şekilde tasnif eden ilk kişidir. Ebu'l-Muîn en-Nesefî kitaplarında yer verdiği vâcibü'l-vücûd kavramını İbn Sina'dan etkilererek kullanmıştır. Şöyle ki: Vâcib kavramı kelâmıda terimsel olarak "haramın karşılığı veya aklın verdiği hükmün bir çeşidi" olarak kullanılırken, Ebu'l-Muîn en-Nesefî bunu "ontolojik" anlamda İbn Sina'daki mümkün varlığın karşıt anlamı olan "zorunlu varlık" için kullanmıştır. Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*, Kahire 1399/1979; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîratü'l-edille*, nşr. H. Atay-Ş.A. Düzgün (Ankara 2004); Çağfer Karadaş, "Günümüz Türkiye'sinde Kelâm İlmi", 134-135.

²⁵ Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, trc. Serdar Uslu (İstanbul: 2008), 90.

²⁶ Fuat Sezgin, *İslam Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu* (Ankara: Semih Ofset 2004), 36-41.

gereği olarak kabul etti. Onun bu anlayışa iten en büyük şey materyalist âlem anlayışı ile “dünyanın mükemmel ve yok olmayacak bir mekanizma olduğu” inancı etkili olmuştur.²⁷

Teknik ve bilimde yaşanan gelişmeler sonucunda insan, 17. ve 18. yüzyıldan itibaren ilâhi değerler karşısında yeni bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Teizm düşüncesinde her şeyi Allah ile açıklama tarzı, özellikle Kopernik devrimi, Newton mekaniği, Hume’un nedensellik düşünceleri, Kant’ın ilâhi değerleri aşkın alana itip pratik ahlakın konusuna haline getirmesi Darwin teorisiyle birlikte farklı bir noktaya gelmiştir. Bilhassa önceki gelenekteki ateist düşüncenin din-bilim ilişkisindeki tutumunun dine, fatura edilmesi, Atina/Kudüs veya mit/logos ilişkisinin ortaya çıkardığı epistemik problemler bu dönemle birlikte din karşıtlığına dönüşmüştür. İnsanın, tecrübe edilen bir olgu olarak evrenin nasıl işlediği, varoluşun nasıl meydana geldiği konusunun anlaşılabilmesine dair güveni, yeni bir anlayışı doğurmuştur. Bir taraf, bu çabayı Allah inancının tamamlayıcısı olarak görürken diğer taraf, sonraki dönemde bilimsel bilginin gelişmesiyle varoluşu açıklamada Allah’a başvurmaya gerek olmadığını ileri sürmüştür. Bu süreçte din, zihinsel veya manevi, bilim ise fiziksel veya maddi alana hasredilmiştir. Bu durum, Descartes’ın (ö. 1650) zihin ve beden ayrımını ilan ettiği düalizmle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak Kopernik (ö. 1543) ve Galileo (ö. 1642) ile başlayan modern bilim süreci, Descartes’ın Kartezyen felsefesiyle evreni mekanikçi açıklama biçimi, Antik Yunan düşüncesinden beri süregelen Aristo’nun (MÖ. 322) telos düşüncesinin yavaş yavaş terk edilmesine neden olmuştur.²⁸ Daha önce tecrübe edilen evrende bir gaye görme ve bunun nedenini metafizik âlemde arama düşüncesi, her şeyin mekanik açıklamasıyla birlikte terk edilmiştir. Bu durum 18. yüzyıla gelindiğinde Yaratıcı’nın fiziki âlemden tamamen çıkarılmasına, evreni yarattıktan sonra metafizik âleme hapsedilip müdahale etmeyen ilâh anlayışına, yani deizmin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artık Yahudilik inancında da olduğu gibi Tanrı-insan iktidar mücadelesinde insan açısından yolun yarısı kat edilmiş, bir adım ötesi Tanrı’yı iktidardan indirme olan ateizme kapı açılmıştır.²⁹ Çünkü Descartes, iktidar mücadelesinde Tanrı ve insanı birbirinden tamamen ayırmıştır. Sonrasında Kant’ın (ö.1804) fenomen ve numen ayrımından hareketle Tanrı’yı numenin konusu haline getirip salt pratik akla indirilmesi, insanı/aklı evrene, evrenin yasalarını keşfe, buradan kendisi için yararlı olan şeyleri bulmaya; Tanrı’yı ise ruh ve metafizik alana hapsedip Tanrı inkarına kadar götürmüştür. Descartes, insana kendi alanında matematiği, deneyi kullanmasını tavsiye ederken aslında yapmak istediği şey, her

²⁷ Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, 228-231.

²⁸ Telos: tamamlanma, hedef, varılacak son amaç. Kosmosun (evren) bir telosu vardır. Telos yalnız insan için değil canlı cansız tüm varlıklar için geçerlidir. Telos olmadan hiçbir varlığın etkinliğini yorumlamak mümkün değildir. Her varlık telosunu (varlık amacını, hedefini ve gücünü) içinde taşır. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma yayınları, 4. Basım, 1999), 837.

²⁹ Tekvîn, 32/22-32; bk. Tevrat, 32/24-32; Çağfer Karadaş, *Kelâm Düşüncesinde Allah ve Âlem Anlayışları* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2022), 120-123.

ikisinin kendi alanlarında kalarak egemenlik haklarına müdahale etmemesini sağlamaktır. O, aslında bu ilişkide Tanrı'yı âlemden soyutlayıp insanla evreni baş başa bırakmıştır. Bu ise sonrasında ortaya çıkacak olan Voltaire (ö.1778) ve Jean Jacques Rousseou'nun (ö.1778) deizminin ve Fransız Paul Henri Thiry Baron d'Holbach (ö.1789) ile ateizmin belirttiğimiz gibi öncü sarsıntıları olmuştur.³⁰

Batıda meydana gelen bu süreç din üzerinden düşünce geliştiren; ateistler, doğal dinciler ve deistler yapıların yanı sıra, Kant'tan başlayarak aklın konumunu reddeden gelişmeleri de kapsıyordu. Bununla birlikte her arayış "dinî eksen alan ve ona göre pozisyon belirleyen" bir konumdaydı.³¹ Bu bağlamda XIX. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında batı karşısında başarılı olmak için özellikle köklere dayalı saf inanç arayışları daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Yunan ve Hint uzantısı düşüncelerden kurtulmak için yeni ve daha hafif sistemler kurması gerekiyordu.³²

2. Yeni İlm-i Kelâm

2.1. Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Kelâm

Müslümanlar batı Hıristiyanlığı ile askeri, siyasi dinî ve kültürel alanda eski zamanlardan beri etkileşim halindedir. Bu etkileşim sömürge dönemine daha da yoğunluk kazanmıştır. İslâm dünyasının Batı düşüncesinin etkisi altında kaldığı XX. yüzyılın başlarından itibaren üçüncü dönem denilebilecek yeni ilm-i kelâm devri başlamıştır. Şibli Nu'mani, Abdüllatif Harpûti, İsmail Hakkı İzmirli ve Elmalılı Muhammed Hamdi son devrin temsilcileri arasında yer alır. Batılı güçlerin Hıristiyanlaştırma politikaları İslâm âlemini önlem almaya sevk etmiştir.³³ XIX. asrın sonlarında İslâm dünyası ile Avrupa medeniyetinin yakınlaşma ölçüsü ve şekli ele alınıp tartışılmıştır. Müslümanların geleceğiyle ilgili tartışmalar meselenin detaylı bir şekilde ele alınma ihtiyacını doğurmuştur. İslâmî ilimlerden toplumun beklentileri ve bu beklentilere cevap verme hususu yeniden düşünölmeye başlanmıştır. Bununla birlikte Batı'da dinlere karşı ortaya çıkan ateist ve deist akımlar İslâm dünyasında ve özellikle Osmalı'da yeni ilm-i kelâm hareketini başlatmıştır.³⁴

Yeni ilm-i kelâm hareketinin gelişimini anlama hususunda İngiliz Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı şeyhülİslâmlığına sorduğı sorular önemli bir örnektir. Bunu yapmalarının ana sebebi İslâm'ın batı dünyası karşısındaki yetersizliğini Müslümanların ağızından duymak istemeleridir. Şeyhülİslâmlık ilk önce soruları cevaplama mesuliyetini Daru'ul Hikme kurumuna vermiştir. Daru'ul Hikme İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö.1946) hazırladığı cevabı şeyhülİslâmlık makamına teslim etti. Bu

³⁰ Fatma Aygün, "Fatalizm ve Dışlayıcılık", İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi, ed. Cemalettin Erdemci-Fadıl Aygan (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 73; İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme* (Ankara: Eskiyei Yayınları 2021), 38.

³¹ Montgomery Watt, *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, trc. Hulusi Yavuz (İstanbul: 1986), 70-71.

³² İbrahim Hatiboğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni* (İstanbul: 2004), 77.

³³ Çağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 122.

³⁴ M. Sait Özervarlı, "Yeni İlmi Kelâm", *TDV İslâm Ansik* (İstanbul: 2103), 43/ 427.

çalışma Abdülaziz Çaviş'in (ö.1929) yaptığı kurul tarafından incelendi ve neşredildi.³⁵

Bu dönemde dünyada felsefe, fen ve medeniyette yaşanan gelişmeler karşısında kelâmcılar iki anlayış geliştirmişlerdir:

Birincisi: Klasik temel eserleri okuyarak yeni döneme cevap vermek.

İkincisi: Temel kaynak olan Kur'ân-ı esas alarak kadîm kitapları göz ardı edip yeni bir başlangıç yapmak. Toplumda bu tür hareketlerin ortaya çıkışı genellikle toplumsal taleplerin bir neticesidir. Yeni ilmi kelâm hareketinin ilklerinden sayılan *Tenkîhu'l-kelâm* müellifi Abdullatif Harputî'ye (ö.1916) baktığımızda onun *Tenkîhu'l-kelâm* ifadesini kullanması anlamlıdır. Onun amacı o döneme hitap etmeyen fazla malumattan kelâmı arındırmaktır.³⁶

Yeni ilm-i kelâm döneminde önemli isimlerden bir tanesi İzmirli İsmail Hakkı'dır. Eseri olan *Yeni İlmi Kelâm*'da kelâm ilmine giriş, felsefe, tasavvuf ve fıkıh gibi ilimlerin tarihçesine yer vermiş eserde üslup ve ifade itibarıyla muhatabın anlaması hedef edinmiştir.³⁷

Mustafa Sabri (ö.1954) yaklaşım ve anlayış itibarıyla bu dönemin önemli şahsiyetlerinden bir tanesidir. Ona göre tecdîd; kadîm imana (asıl olana) dönüştür. Onun "Çağdaş akımların Eş'arîliğin aksine revaç gördüğü bir dönemde ben bu mezhebi tercih ettim." ifadesi onun cedelci yönünü ortaya koymaktadır. Mustafa Sabri geleneksel anlamda son kelâmcılardan biridir. O diğerlerinin aksine kelâmcı duruşu ile dönemin düşünce akımlarına kapılmayıp bu akımlara karşı durmuş ve mücadele etmiştir³⁸

Osmanlının son döneminde de görüldüğü üzere geçmişte olduğu gibi kelâm ilminin görevi İslâm inancının izahı ve savunulması olmuştur. Bunun için uyguladığı metot ileri sürülen iddiaları ve ön yargıları bertaraf ederek mevcudu korumaktır. Kelâm ilmi dinî inanç noktasında meydana gelen bozulmaları önleyecek ve sahih İslâm inancını izah edecek adımlar atmıştır.

2.2. Cumhuriyet Döneminde Kelâm

Türkiye'de yenilikçi ve muhafazakâr fikir çatışması Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1924 yılında Daru'l-Fünun İlâhiyat Fakültesi'nin açılmasıyla dahada derinleşmiş ve yenilikçilerin lehine sonuç vermeye başlamıştır. İlâhiyat Fakültesinde eğitim verenler ağırlıklı olarak yenilikçilerden oluşuyordu. Mehmet Akif gibi yenilikçilerin etkisinde bulunan *Sebilü'r-Reşad* ve *Sırat-ı Müstakim* gibi dergiler bu tür faaliyetlerin

³⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *Anglikan Kilisesine Cevap*, sadeleştiren: Fahri Unan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 208; Abdülaziz Çaviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, trc. Mehmet Akif (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 8.

³⁶ Abdullatif Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm* (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1330), 9-12.

³⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II (İstanbul: 1339), 1/15-16.

³⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfü'l-'aql ve'l-'ilm ve'l-'âlem* (Beyrut: Dârü't-Terbiye, 1427/2007), 3/392; Çağfer Karadaş, *Günümüz Türkiye'sinde Kelâm İlmi*, 140.

merkezi konumundaydı. Yenilikçilerin üstünlüğü 1933 Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasıyla birlikte muhafazakârlara geçmiştir.³⁹

1 Kasım 1928'de gerçekleşen harf devrimi yeni neslin din eğitimini gündeme getirmiştir. Bu dönemde Ahmet Hamdi Akseki'nin (1887-1951) yazdığı eserler öne çıktı. Ancak bu eserler yeni nesle cevap vermede yeterli olmadı. Bu dönemde Mevdudî (1903-1979) ve diğer tarafta Seyyid Kutup (1906-1966) gibi tanınan düşünürlerin eserlerinin tercümeleri, yenilikçi ve siyasi içerikli dinî gündemin oluşmasını sağlamıştır. Diğer taraftan 1949 yılında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile 1959'da açılan İstanbul Yüksel İslâm Enstitüsü hocalarının ağırlıklı olarak yenilikçi bir metot uygulamaları yenilikçi-muhafazakâr çatışmasını yeniden gündeme getirmiştir.⁴⁰

Türkiye'de 1930 ile 1950 yılları arası bu kurumların kapatılması ve resmi din eğitimine ara verilmesiyle kelâm ilminde adeta bir duraklama dönemi yaşanmıştır. 1950'lerde tekrar açılmaya başlanan İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslâm Enstitüleri ile kelâm ilmi yeniden eski önemini kazanmaya başlamıştır. Kelâmcılar bu dönemde eğitim gördükleri Bağdat ve Kahire gibi Arap dünyasına yaslanırken, diğer taraftan Cumhuriyet'in bir nevi ilk dönem kelâmcıları olan Harputi ve İzmirli gibi yenilikçilere dayanmışlardır.⁴¹ Bu dönemin başka önemli bir ismi Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) ve eseri *Muvazzah İlm-i Kelâm* Dersleri olmuştur.⁴²

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ilk dönemlerden itibaren Kelâm alanında görev yapan Hüseyin Atay, bu dönemde Kur'an'a Dönüş anlayışının öncüsü olarak görülmüştür. Hüseyin Atay, Fazlurrahman'ın metodunda olduğu gibi, akıl ve çağın gereklerini önemsemiştir. Atay'a göre "İslâm düşüncesinde yenilik, ancak Kur'an'a dönüşle mümkün olabilir."⁴³ Bununla birlikte Atay'ın Kur'an'a dönüş anlayışı "Hâricîlerin" ve "son dönem Seleflerin" anlayışından farklıdır. Ona göre Kur'an'a dönüş anlayışının derinliği sahip olunan felsefî birikim ile doğru orantılıdır. Ona göre aklın "anlamak" ve "bağımsız hüküm koymak" şeklinde iki görevi vardır. İlki her insanda vardır. İkincisi için ise gayret göstermek gerekir. Bu da ancak düşünmeye yönelmek ile olabilir. Ona göre "akıl Kur'an gibi hüküm koyabileceğinden onun koyduğu hüküm şeriat sayılabilmelidir." Böylelikle geleneksel kültüre sert eleştirilerde bulunan Atay'ın akla yüklediği bu anlam Mutezilî kelâmcıların bile ötesinde yer almaktadır. Çünkü ona göre akıl gelenek

³⁹ Metin Ünver-Hüseyin Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte / Üç Dönem Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933) / Türkiye'deki İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2022), 4; Ömer Aydın, *Türk Kelâm Bilginleri* (İstanbul: 2004), 78-94.

⁴⁰ Çağfer Karadaş, "1950 Sonrası Türkiye Muhafazakârlığı ve Mevdudî", *Mevdudî Hayatı, Görüşleri ve Eserleri*, ed. Abdulhamit Birişik, (İstanbul: 2007), 236.

⁴¹ Şaban Ali Düzgün, "Hüseyin Atay", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Çağfer Karadaş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 20123), 269.

⁴² Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015).

⁴³ Hüseyin Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama* (Ankara: Atay ve Atay, 2001), 17, 47,88.

tarafından sınırlandırılmıştır. Atay'a göre yenilikçi düşünceyi gerçekleştirebilmek için mevcut çerçeveyi kırmak ve bu sınırları aşmak gerekir. Atay'ın deyimi ile "sözsüz vahiy" olan akıl, sözlü olan vahyi (Kur'an) geçmişin sınırlarından ve kayıtlarından bağımsız bir şekilde yorumlayabilmelidir. Böylelikle akıl yeni bir şeriat ortaya koyabilmelidir. Bunun için de geleneğin ayak bağı olmaktan çıkarılması gerekmektedir. Bunu yaparken yenilikçi düşünceyi gerçekleştirebilmek için "doğruluk ve yanlışlık", "gerçeklik", "bireysel ve toplumsal yararlılık" gibi üç kıstas öne sürmektedir. Bununla Atay, "doğruluk ve yanlışlık ile objektifliği, gerçeklik ile varlığın doğasına uygunluğu, bireysel ve toplumsal yararlılık ile de ortaya konacak hükümlerin hem bireye hem de topluma yarar sağlamasını" öngörmüştür. Böylece Atay'a göre günümüzde din Kur'an ve akıl temelleri üzerine kurulmalıdır. Din, kültürden tamamen ayrı olgudur. Çünkü kültür; dinî otoritelerden hüküm çıkaranların oluşturduğu bir birikimdir. Böylelikle din, ilâhî iken kültür, insanî olandır.⁴⁴

Kendisini İslâmî geleneğin bir parçası olarak gören Hüseyin Atay "Kur'an kelâmı" kavramı ile kelâm ilmine bir yenilik getirmiştir. Hüseyin Atay bütün kelâmcılara Kur'an kelâmı yazması önerisinde bulunmuştur. Çünkü Kur'an ona göre bir kelâm kitabıdır. Ona göre halk, ulema İslâm'ından Kur'an İslâm'ına adım atmalıdır. Onun ifadesiyle Kur'an taklitle dayanan atalar dinine karşıdır. Bu ancak Kur'anın nazil olduğu döneme dönmekle değil, o dönemde nazil olan esasların hedef çizgisini yakalamakla mümkün olabilir.⁴⁵

Çalışmalarını kelâm ve İslâm felsefesi üzerinde yoğunlaştıran Hüseyin Atay Doktorada çalıştığı "Kur'an'a göre İman Esasları" adlı teziyle Müslümanların yüzyıllardır bir iman ilkesi olarak gördükleri kader inancının Kur'an'da anlaşıldığı üzere geçmediğine dikkatleri çekmiştir. Atay tevekkül ve kader gibi inanç ilkelerinin İslâm toplumunun gelişmesine engel olduğunu savunmuştur.⁴⁶

Türkiye'de kelâm ilmi alanında önemli hocalardan biri Bekir Topaloğlu'dur. Medrese eğitimini ve hafızlığını 1949'da tamamlayan Bekir Topaloğlu İstanbul İmam Hatip Okuluna kaydolmuştur. 1963 yılında birincilikle bitirdiği İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne 1966 yılında kelâm asistanı olarak alınmıştır. Daha önce Celâlettin Ökten ve Nureddin Topçu gibi önemli hocalardan ders alan Bekir Topaloğlu burada Muhammed Tavit et-Tancî'nin danışmanlığında tezini hazırlamaya başlamıştır.⁴⁷ Topaloğlu'na göre geçmişte kelâm alanında hazırlanan önemli eserlerde Kur'ân esas alınmakla beraber bu kitaplardaki ayet ve hadislere

⁴⁴ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, 17, 47,88.

⁴⁵ Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 299-302.

⁴⁶ Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar* (Ankara: Atay ve Atay, 2013), 1/19.

⁴⁷ Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 122. Muhammed Tavit et-Tancî, aslen Faslı'dır. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ve anlaşmalı olarak görev yapmış sonra da Türk vatandaşlığına geçmiştir. İlahiyat alanında birçok insanı yetiştiren Tavit et Tanci 1974'te vefat etmiş Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bekir Topaloğlu, "Muhammed Tancî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 2010), 39/562-564.

kitaplarda çok az bir yer tutmaktadır. Bekir Topaloğlu kelâm usulünde takip ettiği Sünnet vurgusu ile Hüseyin Atay'dan ayrılmıştır. Ona göre Kur'an'la beraber "doğru haber ilkesine uyulması" kaydıyla sünnetin belirleyiciliği de önemlidir. Mâtürîdî kelâm usulünde doğru bilgi edinme kaynakları olarak gösterilen "sağlam duyu organları, doğru haber (mütevâtir haber ve mucize ile desteklenilmiş Peygamberin verdiği haber-Vahiy, sünnet) ve akıl" üçlüsüne çok önem veren Topaloğlu, doğru haber için Kur'an ve sünnetin önemine dikkat çekmektedir.⁴⁸ Ona göre Sünnet, Kur'an'ın en yetkili insan tarafından hayata geçilmesidir.⁴⁹ Kelâm okulları içinde Mâtürîdîliğe ayrı bir önem veren Bekir Topaloğlu İmam Mâtürîdî'nin ünlü kelâm eseri *Kitabü't-tevhid*'in tercümesini yapmıştır. Mâtürîdî'nin *Te'vilatü'l-Kur'an* adlı eserinin neşrinde etkili olmuştur.⁵⁰

Cumhuriyet Türkiye'sinde kelâm alanında çalışmaları ile öne çıkan başka bir Kelâmcı Şerafeddin Gölcük'tür. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni 1964 yılında bitiren Gölcük Sorbonne'da doktora yaparken Fransa'daki eğitimi sırasında dinlediği Muhammed Hamidullah'ın, Gölcük üzerinde büyük etkisi olmuştur. Öğrencisi Süleyman Toprak ile hazırladığı *Kelâm ve Kelâm Tarihi-Ekoller Problemler* adlı eseri Türkiye'de Kelâm alanında en çok okunan eserlerden olmuştur.⁵¹ Kelâm ilmini "Kur'an'ın aklî yorumu" olarak tarif eden Şerafeddin Gölcük'e göre Kur'an, aklın idrakine sunulan en büyük bağıştır.⁵² Bu minvalde Kur'an'ın yüzde doksanı akıl ile yorumlanabilir. Dönemsel ihtiyaçlarla kelâm bir ilim haline gelmiştir. Başlangıçtan itibaren yanlış inançlara karşı mücadele etmeyi hedef edinen kelâm ilmi Allah ve âlem tasavvuru konusunda zamanla materyalizme doğru evirilen felsefeyi tenkit eden bir ilim haline gelmiştir.⁵³

Gölcük'e göre Allah ve insan arasında irtibatı sağlayan temel kaynak vahiydir. Kelâm ilmi Allah'ı ve insanı tanıma ve tanıtmaya görevinden asla ayrılmamalıdır. Bu da doğru anlaşılan Allah ve âlem anlayışı ile mümkün olur. Bunun için çok hızlı bir şekilde ilerleyen teknoloji karşısında kelâmın ortaya bir projeler sunulmalıdır. Kelâm ilminin temel amacı "Kur'an'ın inanç esaslarını izah, yayma, akli ve nakli delillerle anlaşılır hale getirmektir." Bu açıdan Kur'an felsefesi olan kelâm, metot ve muhteva yönünden yeni misyonunu gerçekleştirmelidir.⁵⁴ Müteahhirun döneminde

⁴⁸ Kelamcılar Mucize tanımına getirdikleri perspektifle Hz. Muhammed'in nübüvvetini bu bağlamda ispatlama yoluna gitmişlerdir. Geniş için bk. Mustafa Ünverdi, Özer, Cebail. "Çağdaş İslam Düşüncesinde Kelâmî Perspektifte Değişim", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2022), 127-149.

⁴⁹ Nûreddin es-Sabûni, Mâtürîdiyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 18; İlyas Çelebi, "Bekir Topaloğlu", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: 2019), Ek-2/603-606.

⁵⁰ Karadaş, "Bekir Topaloğlu", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, 371.

⁵¹ Şerafeddin Gölcük, "Hatıralarla Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammad Hamidullah Sempozyumu* (Bursa: Kasım 2005), 242-245.

⁵² Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (Konya: 2000), 381-385.

⁵³ İhsan Işık, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* (Ankara: 2007), 4/1477.

⁵⁴ Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 311-315.

daha çok teoride kalan bu gelişme bugün yine bu açıklıkla kendini göstermiştir. Pek tabiidir ki insanın ortaya koyduğu her fiil bir düşüncenin ve aklın eseridir. Akıl bağı bulunduğu kültürle ve inançla büyür ve gelişir. Bu bağlamda dünyanın neresinde inanan bir insan var ise orada kelâm bulunmuştur.⁵⁵

Türkiye’de kelâm alanındaki çalışmalar nitelik olarak iyi noktalara ulaşmıştır. Dünyanın bu konudaki fikrini tam olarak kavrayamasak bile bizim ülkemizdeki zenginlik ve geniş yelpazenin bulunmasını sağlaması açısından dikkate değerdir. Kelâma dair bütün mevzularda çeşitli çalışmalar hız kazanmıştır. Bu neşirlerle kadim kelâm konularının daha iyi tahlil edilmesi ve günümüzde daha iyi anlaşılması sağlanılmıştır. Bu eserler mezheplerdeki özgün fikirlerin yayılmasını veya kaybolmamasını ve müsteşriklerin etkisinden kurtulup kendi tasavvurumuz üzerinden tefekkürde bulunmamıza olanak sağlamıştır.⁵⁶

2.3. Cumhuriyetten Günümüze Kelâm İlminin Problemleri

2.3.1. Pozitivizm ve Akıl

İnsan fiillerinin meydana gelişi, aidiyeti ve yaratılışı onun hem dünyada ve hem de ahirette sorumlu oluşunun doğal zeminidir.⁵⁷ Din akıllı olan insan için inanç esasları üzerine kurulan bir olgudur. Bununla birlikte Avrupa’da 19. yüzyılın başında bilimsel çalışmalar yöntem olarak deney ve gözleme dayanmıştır. Başta Avrupa’da başlayan bu gelişmeler vahye dayanan semavi dinlerin haber değerini ve yöntemini tartışmaya açmıştır. Varlık üzerine söz söyleyen pozitivist materyalist felsefeciler gözleme ve deneye dayanan yöntemlerle, “gayba iman” etmeye davet eden vahye karşı görmeye dayanan akıl merkezli izahlar ortaya koymuşlardır.⁵⁸

Modern dönem aklın kutsandığı ve yüceltildiği bir dönem haline gelmiştir. Aydınlanma dönemiyle birlikte aklın mutlaklaştırılmasıyla başlayan süreçte akıl, giderek yavaş yavaş Tanrı’nın vekili olarak iş görmeye başlamıştır. Bu durum öyle bir hal almıştır ki; Tanrı’nın nereden geldiğini sorgulamanın mümkün olmadığı bir dönemden, aklın kökenin sorgulanmadığı bir döneme geçilmiştir.⁵⁹ Bunun neticesinde gözün görmediğini akılla kabullenmemek gibi bir neticeyi meydana getirmiştir. Aklın yüceliklerinin merkeze alındığı bir çağda din, metafizik ve ahlak gibi soyut değerlere ihtiyaç kalmamıştır. Bu durum Müslüman çevreleri de etkilemiş aklın kabul etmediği mevzular ya yok sayılmış ya da akla uydurulmaya çalışılmıştır. Bu noktada örnek mahiyetinde, Ferit Vecdi (1878-1954), Muhammed Abid el-Câbirî (1936-2010) ve M. Abduh’un (1849-1905) fil vakası hakkında “çiçek hastalığı” benzetmesi veya Muhammed Hamidullah’ın (1908-2002) Hz. Musa’nın denizi ikiye

⁵⁵ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 369, 375.

⁵⁶ Karadaş, *Günümüz Türkiye’sinde Kelâm İlmi*, 150.

⁵⁷ Veysi Ünverdi, "Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu Responsibility of Human in Mâtürîdî", *Usul İslam Araştırmaları* 20 / 20 (2013), 76.

⁵⁸ Faruk Gün, *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler* (Ankara: Fecr Yayınları 2022), 8, 83,245, 246,

⁵⁹ İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme* (Ankara: Eskiye Yayınları 2021), 42.

ayırmasını med-cezir olayı olarak açıklaması bu zorlu metodun akaidi ilgilendiren konularda akıl çıkmazının bir neticesidir.⁶⁰ Akıl alelâde olan ve sünnetullah üzere işleyen kanunlarda hakemdir. Ancak fevkalâde bir şekilde varlığına şahit olunan ve haber verilen mucize gibi olaylar akla kapı aralamakla beraber daha ziyade inanca dayanan konulardır. İnsanlara ve peygamberlere bir nevi peygamberliğin ispatı olan mucizenin alelâde kanunlar çerçevesinde akla uygun bir şekilde yapılması mucizenin oluş nedenine aykırıdır. Bu nedenle tamamen inanç meselesi olan mucizeyi aklileştirmek Kur'ân'ın gözler önüne serdiği mucize algısıyla örtüşmemektedir. Bunun için kelâmcılar, eserlerinde nübüvvet müessesesinin imkânı, mahiyeti ve gerekliliği konularını ele almaya ve Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvetini ispatlama yoluna gitmişlerdir. Ele aldıkları eserlerde nübüvvetin imkânı, mahiyeti, hikmetleri ve insanlığa faydalarını mucizeler üzerinden ispatlamaya çalışırken kelâm âlimleri nübüvvetin reddine yönelik itirazlara da cevaplar vermişlerdir.⁶¹

2.3.2. Pragmatik İnsan Anlayışı

Günümüzde hâkim bir anlayış olan insanı merkeze almak düşüncesinin temeli Rönesans'a dayanır. Tanrı düşüncesinin insan akli karşısında eritilmesi, hem kutsala dayalı dinin, hem insanın tanrısallığının ilan edildiği doğal dinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır.⁶² Bu anlayışın bugün geldiği durum pek hazindir ki insanı merkeze alıp Dünyanın kendisi için sınırsız tasarrufa amade olduğunu zannedip kendisinin onun bir parçası olduğunu unuttuğu bir noktaya gelmiştir. Güçlü insan yaratmayı hedef edinen batı toplumu bu hedefe malik olduğunda ortada tabiat ve insanlık denen bir şey kalmadığını yeni anlamaya başlamıştır. Güçlü insan olmak pahasına kendi benliğimizden vazgeçip ortada kutsalın, ahlakın, şahsiyetin, fitratın kalmadığını görmek zor olmasa gerektir.

Çağımızda insan mefhumu üzerinde geldiğimiz yeni nokta insanın getirildiği yer tamamen bencil(egoist), otorite tanımaz(anarşist) ve şüpheli(septik) bir noktadır. Hatta bu düşüncedeki insanlar bu ideolojileri ile iftihar etmektedirler. Zira onlar için neslin devamı veya inşası gibi bir ehemmiyet bulunmuyor. Çocuk yapmanın bir fantezi haline gelmiş olması, kariyer yapmak adı altında meşrulaştırılıyor. Kadın ve erkek adına anne-baba olarak tanımlanmak değil de birey olarak tanımlanmak öncelikli hale gelmiştir. Buna delil olarak da "Hem kariyer

⁶⁰ Muhammed Abid el-Câbirî, Fehmü'l-Kur'âni'l Hakîm (Mağrib: Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, 2008), 68. Muhammed Abduh, Tefsîru Cüz-i Amme (Mısır: Matba'tü Mısır, 1341/2010), 157; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Yayını, 2003),1-133.

⁶¹ Veysi Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbâr'da Hz. Peygamber'in Nübüvvet Delilleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21 / 2 (Eylül 2021), 673; Bk. İbrahim Halil Erdoğan, "Kur'ân'ı Mucize Kılan İcâz Yönü: Fesâhat ve Tenâsüp (Fahredden er-Râzî'ye Göre)" *Turkish Academic Research Review*, 3 (2), 58-59.

⁶² Şimşek, İsmail. "Modernite ve Ataizm ile Ateizm Arasına Sıkışan Gençliğin İnanç Krizi Sorunu", *İslam Modernite ve Gençlik*. ed. Seyfullah Kara- Salih Aybey (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 192.

yaparım hem çocuk” sloganı ile yola çıkan bir kadın için kariyerinin öncelikli olarak zikredilmesi bunun bir nevi ispatıdır.⁶³

2.3.3. Sanayileşmeyle oluşan Keşifler ve Bulgular

Makine ve buhar gücünün keşfi Batı’ya büyük potansiyel ve enerji kazandırmıştır. Bu sebeple batı dünyaya açılmış ve tabii olarak da büyük kaynaklarla karşı karşıya kalmış, Batı’nın zenginliği bir başka boyuta ulaşmıştır. Hatta bu seferler esnasında karşılaştıkları milletlere ilk ve ilkel gözüyle bakmışlar ve onlara karşı yanlış muameleler içinde bulunmuşlardır. Bu arada tren ve makinenin diğer milletler üzerindeki psikolojik etkisini de unutmamak gerekir. Ve bu gelişmeler bir takım hiyerarşik sınıflandırmaya sebep olmuştur. Mesela onlara göre sondan bir öncesi gelişme tek tanrılı dinler, son gelişme de pozitif çağ ve tanrının müdahalesinin bulunmadığı üstün insan dönemidir. Bu gibi keşiflerin insan üzerinde bıraktığı büyük güç insanlarda deizm adı altında tezahür etmiş olup tanrının iktidarını inkara gitmiştir. Tabi ki buna Nietzsche’nin “Tanrı öldü” sözüyle slogan ettiği bu tanrı tanımaz düzenin asıl sloganını eklemek lazımdır.⁶⁴

İnsanlar kökenini merak etme isteğiyle dünyada yaptıkları arkeolojik kazıları bilimsel yolla tanrının inkârı yolunda kullanmışlardır. İnsanın yaratılışının tanrı tarafından değil de evrimle devam ettiğini Darwin’in senaryosu veya teorisiyle desteklenmiş ve tanrı tanımazlığa bu şekilde bir kılıf bulunmuştur. Bu teori bugün bilim çevrelerinde pek itibar görmese de dine mesafeli çevreler tarafından hala savunulmaktadır. Uzay ve evrenle alakalı keşifler de tabii olarak insanın kökü veya başlangıcı hakkında merakını körüklemiştir. Tabiatçı felsefecilerle evrenin kaos halinden kozmos haline dönüştüğüne delil olarak kullanılmıştır. Doğal olarak bilimsel gelişmelerin kim tarafından kullanıldığına göre şekil alması doğaldır. Dindar çevrelerce bu Big Bang Teorisi bile tanrının varlığına ispat olarak kullanıldığı halde tam karşı grup için bu teorinin kullanımı ise evrenin bir kaos halinden bir kozmosa dönüştüğünü ve bu suretle tanrı ile alakalı bir durumun olmadığını desteklemek için kullanılan bir argümana dönüşmüştür.⁶⁵

2.3.4. Oryantalizm

Oryantalizmle Doğu kültürler üzerine gerçekleşen uzmanlaşmanın akademik bir disiplin haline gelmesi XIX. Yüzyılda olup ilk karşılaşıldığından itibaren Müslüman çevreler ve âlimler tarafından ilgiyle karşılanmıştır.⁶⁶

⁶³ Blaise Pascal, *Pensees: Düşünceler*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: Kaknüs Yay., 2000), 109-116; Veysi Ünverdi, “Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu”, *Usul İslam Araştırmaları* (İstanbul: 2013), 47-80.

⁶⁴ Etienne Gilson, *Ateizmin Çıkmazı*, trc. Veysel Uysal (İstanbul: 1992), 14-15.

⁶⁵ Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI (2005), 146; Çağfer Karadaş, “Kelâm İlminde Dönemsel Gelişmeler ve Yeni İlm-i Kelâm”, *Sabit ve Değişken Arasında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi*, ed. Ramazan Altıntaş-A. Mevin Kandemir (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 27-28.

⁶⁶ M. Hamdi Zakzûk, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Plânı*, trc. Abdülaziz Hatip (İzmir: 1993), 8.

Oryantalist bakış açısındaki pozitivist noktayı fark edemeyen bazı kesimler buradaki tehlikeyi de fark edemediler. Ancak bugün gelinen noktada İslâm âleminde Kur'an dahi eleştirilmeyen kaynak eser kalmadı. Nitekim bu en eleştirilemeyecek noktayı dahi yine o noktanın mensubu ve en mütehassısı kimseler tarafından gerçekleştirilmektedir. Son tahlilde pozitivist ve oryantalist bakış açısından günümüz Müslüman aydınlarının etkilendiklerini söylemek mümkündür.⁶⁷

2.3.5. Türk Eğitim Sisteminde Modern Eğitim ve Problemleri

Tanzimat ile başlayan Modern eğitim yöntem ve anlayış olarak eskinin terki Batının tarzı üzerine kurulmuştur. Cumhuriyetten sonra 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla medreselerin kapatılması okullarda eğitim ile din eğitiminin aynı anda verilme problemini beraberinde getirmiştir.⁶⁸

Ülkemizde din eğitimi ile genel eğitimin beraber işlenmesine yönelik çabalar tereddütle karşılanmış bu durum sonuca ulaşmada yetersiz kalmıştır. Yapılan tartışmalarla din eğitimi, kendi varlığını genel eğitimin içinde ve meşruiyetini gösterme çabasına girmiştir. Bazı tartışmalarda genel eğitim içerisinde, din eğitiminin yer almaması gerektiği düşüncesi de ifade edilmiştir. Bu durum insanın tarihi ile bağlarının zayıflamasına ve aidiyet probleminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu eğitimle öne çıkan ulusal ve modern aidiyetler dinî aidiyetleri büyük oranda törpülemiştir. Okumuş dindar kesimin zihninde felsefe ile ilişkilendirilen müteahhirûn kelâmı ile cedelcilik şeklinde tanımlanan mütekaddimûn kelâmı yok hükmünde sayılmıştır. Bu anlayışı günümüz ilâhiyat fakültelerinde de görülmele birlikte modern eğitimle başlayan ezberciliğin kötülenmesi geçmişe dair metinlerin ve inanç kalıplarının zihinlerde silinmesine ve cahil bir neslin yetişmesine neden olmuştur.⁶⁹

2.3.6. Kültürel Mirasın Tarihi ve Taşınma Zorluğu

Günümüzde 1400 yıllık geçmişi olan kelâm ilminin tarihi mirasını yeniden ele alıp incelemek ve bütün bunlarla beraber çağa uygun bir anlayış ortaya koymak oldukça güçtür. Bu köklü birikim, aslında büyük bir imkân sunmasının yanında neresinden ele alınacağı hususunda bir sorunu da beraberinde getirmiştir.

Kelâm İlminin Tarihi mirasını yeni asra aktarırken Abdullatif Harputî kelâmı gereksiz unsurlardan veya o döneme hitap etmeyen fazlalık kabilinden malumattan arındırmak için "tenkih" yolunu seçmiş ve eserine *Tenkîhu'l-Kelâm fî akâidi ehli'l-İslâm* demiştir.⁷⁰ Bunun yanında İzmirli İsmail Hakkı gibi alimler ise "yeni" olma olmasına önem vermiş *Yeni İlm-i Kelâm* demiştir.⁷¹ Bu yöntemler ne olursa olsun ele

⁶⁷ R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages* (London: 1988), 40.

⁶⁸ Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2), 103-106.

⁶⁹ Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 326-327.

⁷⁰ İlgili eserler için Bk. Abdullatif Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm*, (İstanbul: Nemci İstikbal Matbaası: 1330).

⁷¹ İlgili eserler için Bk. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II (İstanbul: 1339).

alınan metinlerin hangi dönemden olması gerektiği kelâm ilminin bir yöntem ve kaynak problemi olarak karşımızda durmaktadır. Daru'l-Fünun İlahiyat fakültesi dergisini incelediğimizde Gazzâlî öncesi döneme geçiş metinlerin neşri yoğunluk kazandığını görmek mümkündür. 1950 sonrasında açılan İlahiyat fakülteleri ve İslâm enstitülerinde de buna benzer kaynakların tercih edildiğini söylemek mümkündür. Bununla beraber Fahreddin er-Razi sonrası felsefi kelâm metinlerin yeterince ele alınmadığını görmekteyiz. Bunun nedenini Kur'an'ın göz ardı edilmesi hususunu söylemek mümkündür. Ancak son dönemlerde tarihe olan ilginin artması ile Fahreddin er-Razi sonrası felsefi kelâma ilginin gittikçe arttığı bir gerçektir.

2.3.7. Kur'an ve Sünneti Yeniden Değerlendirme Problemi

Modern dünyanın büyük bir hızla büyüüp gelişmesi ile bu dönemin bazı aydınları dinî bir yük olarak görürken bu düşüncenin karşıtı olanların dine dayanan tüm şeylerin korunmasını savunup bunun için bir çabaya girişmişlerdir. Üçüncü grup ise Kur'an ve Sünnet ışığında elde edilecek bilgi ve ilham ile yenilenmenin hayalini kurmuşlardır. Bu düşüncüyü benimseyenler içerisinde sünneti de yük olarak görüp Kur'an'la yetinmeyi tercih edenlerde olmuştur. Bu düşüncüyü benimseyen günümüz kelâmcılardan bazıları bu düşüncenin etkisine girip Kur'an kelâmı oluşturma çabasına girmişlerdir. Öte yandan sömürge dönemi ile gündeme gelen kurtuluş yolunun asr-ı saadette olduğunu düşünen bir anlayışı da bu kategori içerisinde değerlendirebiliriz.⁷²

Cumhuriyet döneminin problemlerinden olan "Kur'an kelâmı" söylemi her ne kadar geleneksel kelâmı dışlama gibi kötü bir görüntü sergileniyor ise de bunun kelâm çizgisine bir katkı sağlayacağını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Kur'an ve sünnetin yeniden yorumlanmasının ne şekilde olacağı problemine bir çözüm henüz ortaya konulmamıştır. Çünkü bu yöntemi halef, selef ve İslâm âlimlerinin genel metodu ile bağdaştırmak mümkün değildir.⁷³

2.3.8. Modernleşme ile Gelen Yeni Sosyal Hayat

Teknolojinin gün geçtikçe ilerlemesi, iletişim ve mimari gibi nedenler insanları bağımsız ve müstağni yaşamaya itmiştir. Bu durum sosyal hayatı kökünden değiştirmeye başlamış ve etkilemiştir.

Sosyal aidiyetler genellikle mezhep, mahalle, soy, iş ve eğitim üzerinden sağlanırken günümüzde bu durum kafeler, eğlence mekânları, spor kulüpleri ve sosyal medya üzerinden sağlanmaya başlandı. Sokakların ve mahallelerin bir önemi ve işlevi kalmadı. İnsanlar, günümüzde partiler, internet grupları, dernekler, futbol takımları gibi faaliyetlerle aidiyetlerini ortaya koymaktadırlar. Dindar kesimde cemaat ve grupların dünyevi kaygıları zamanla bazen aidiyet duygularının önüne geçti. Dünyevi menfaatler karşısında çağın inanç problemlerine yeni

⁷² Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 328-329.

⁷³ Nûreddin es-Sâbüni, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, 48; Murat Ulvi Kılavuz, *Kelâm'a Giriş*, Ahmet Saim Kılavuz ile Birlikte (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 95-112.

alayışlar ve izahlar getirmek kelâmcıların önünde çözülmeyi bekleyen önemli problemler olarak görülmektedir.⁷⁴

2.3.9. Bilim ve Teknolojinin Kısacasında İnsan

Teknolojideki yenilikler insanı yalnızlığa, bireyselliğe teşvik etmiştir. İnsan her geçen gün minnetsiz ve müstağni olmaya başlamıştır. İnternet teknolojisindeki ilerlemeler sanal âlemi ortaya çıkarmıştır. Sanal âlem, içindeki oyunlar, eğlenceler, alış-verişler gibi şeylerle insanları gerçek hayattan tamamen müstağni kılmıştır.

İnsanlar yüz yüze görüşmek yerine ekranlardan görüşmeyi tercih edip, ekran arkadaşlıkları, gerçek arkadaşlığı gereksiz hale getirmiştir. Bütün bunlar dindar ve dinden uzak her kesimi etkilemiştir. İnsanlar yalnızlaştırılıp, bireysellik ve minnetsizlikle Tanrı'ya ihtiyaç duymamaya, inanca olan ihtiyacında gevsemeler meydana getirmiştir.⁷⁵

2.3.10. Din Bilimlerinin Yöntemsel Baskısı

Yeni dünya düzeni, teknik ve bilimde meydana gelen gelişmeler Cumhuriyetle birlikte ülkemizde yaşanan değişim ve gelişimler din bilimleri alanında yapılan tartışmaların kelâmî konular içerisinde ele alınıp tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Ancak dinî konuların kelâm zihniyetinden kopuk Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi gibi dinî ilimlerin alanında materyalist bir yöntemle ele alınması metot olarak vahye birinci kaynak olma özelliğini veren kelâm ilminin varoluş gerekçesini inançtan uzak akla dayanan bilimlerin yöntemi ile karıştırma tehlikesini doğurmuştur. Çünkü kelâm felsefe ve pozitif ilimlerin aksine tamamen dinî içeriden oluşan deneysel, materyalist, pozitif bakış açısıyla değerlendirmeye yatkın olmayan bir ilimdir. Bir kelâmcı gayb âlemine inanır, inandığını açıklar, yeri geldiğinde eleştirilere ilmî argümanlarla inancını savunur. Ondan istenen pozitif ve akli ilimler değil, vahye dayalı itikadî, dinî bilgilerdir. Kelâmın diğer disiplinler karşısındaki bu önemi halen ifade edilmesi gereken bir problem olarak varlığını sürdürmektedir.⁷⁶ Bu minvalde gerçekte her ilmin kendine göre bir üslubu ve yöntemi vardır. Kelâm ilmi ise esas kaynak olarak vahye dayanması ve Kur'ân ekseninde İslâm inanç esaslarını korumayı amaç edinmesi ile felsefe ve diğer Din eğitimi veren bilimlerden ayrılmıştır.⁷⁷

Kelâm ilmi, İslâm dininin inanç ilkelerinin geçmişini bugüne taşıyan ve dinin bütün alanlarını kucaklayan kapsayıcı bir düşünce sistemidir. Bu ilim Mu'tezile eliyle

⁷⁴ Faruk Gün, *Günümüz Gençliğinin İnanç Sorunlarına Dair Bir Değerlendirme (Denizli Örneği)*, 21. *Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri Sempozyum*, (Denizli: 2022), ed. Osman Aydın, İsmail Şimşek vd. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 2/681-708.

⁷⁵ M. Said Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları* (İstanbul: 1998), 146.

⁷⁶ Çağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 281-332.

⁷⁷ Ardoğan, Recep, *Akideden Kelâma Kelâm Tarihi* (İstanbul: 2017), 14-29.

ortaya çıkmış Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye tarafından geliştirilmiş ve İslâm ümmetinin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen bir yapıya kavuşturulmuştur.⁷⁸

Kur'an ve Sünnet kelâm ilminin temel kaynakları olmuştur. Allah elçisi bütün peygamberlerin tevhîd mücadelesinde kullandıkları konuşmalar ve yöntemler kelâm ilminin en temel kaynaklarını ve esaslarını oluşturmuştur. Bununla birlikte İslâm aleminde kelâm alimlerinin gelişen ilim ve tecrübeler karşısında açıklayıcı deliller sunmaları bir zaruret halini almıştır. Böylelikle onlar kaynaklarının bilgilerini belli bir metot takip ederek tutarlı ve açıklayıcı bir şekilde ortaya koymuşlardır.

SONUÇ

Kelâm ilmi Hicri I. Yüzyıldan itibaren İslâm inancını ifade edip savunan varlığını günümüze dek sürdüren dünyanın en eski ilim dallarındandır. İslâm medeniyetinin kurulmasında kelâm ilmi önemli katkılar sağlamıştır. Kelâm ilminin doğuşunda Müslümanlar arasında yaşanan hilafet çekişmeleri ve savaşları bunun neticesinde oluşan büyük günah ve kader problemleri, fetihlerle karşılaşılan medeniyetlere karşı sürdürülen tartışmalar etkili olmuştur. Tarihsel ve kültürel gelişmeler kelâm ilminin doğuşuna, gelişimine ve günümüze kadar ulaşmasına sebep olmuştur.

İlk dönemlerde İslâm kelâmcıları Müslümanlar arasında ortaya çıkan hilâfet meseleleri gibi politik çekişmelerle, büyük günah işleyen bir müminin hukûkî statüsü, İslâm toplumuna mensûbiyetinin koşulları ve tekfir problemlerine cevaplar aramışlardır. Kelâm âlimleri bu problemlere cevaplar ararken Kur'an'da yer alan ayetlerin delaletleri zannî (farklı anlamlara gelebilecek) olduğundan itikâdî sorunlar için istidlâl (akıl yürütme) usûlüne başvurarak ilgili ayetler ışığında içtihatlarını temellendirip farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Böylelikle Kur'an'da muhkem âyetler (anlamı apaçık) üzerinde hiçbir fikir ayrılığı meydana gelmezken, müteşâbih (anlamı açık olmayan) âyetler üzerinden farklı teoriler ve yorumlar ortaya konulmuştur. Şöyle ki bu farklı metodun bir neticesi olarak ilk dönemlerde ele alınan zat-sıfat ilişkisinde Selef âlimleri, teşbihin imkânsızlığını bilip, tevilde bulunmaktan kaçınmışlardır. Bu minvalde imânî meselelerde aklî cedel ve soruşturma metodundan-yönteminden kaçınmışlardır. Bununla birlikte ilk dönemlerde yapılan fetihlerle karşılaşılan yeni medeniyetlere ait felsefî akımlar ve bu akımlara ait eserlerin Arapçaya çevirilişi kelâm ilminde Allah-Âlem tasavvurunun ele alınmasında etkili olmuştur. Pers, Grek ve Hint düşüncesinin de etkili olduğu tıp ve felsefe gibi pozitif bilimlere İslâm coğrafyasında Antakya, Harran ve Cündişâpûr gibi bilim merkezlerinde okutulan dinî ilimlerle beraber yer verilmiştir. Böylelikle kelâm ilminde birçok teolojik mesele ele alınıp tartışılmaya başlanmıştır. Böylelikle Orta çağ'da İslâm dünyası diğer medeniyetler karşısında kendisini ifade etmenin ve direnmenin imkânını bulmuştur. Bu dönemde kelâm âlimleri özellikle felsefede

⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1994), 10/527.

kullanılan aklî delil getirme yöntemlerini bir araç olarak kendi inançlarını izah etmede ve korumada etkili bir şekilde kullanmışlardır. Ancak bunu yaparken kelâmcılar te'vili esas alarak Selef metodundan, vahyi ve vahyin arapçadaki sözlük anlamları ve kullanım alanları üzerinde durarak felsefeden ayrılmışlardır. İslâm medeniyetinde akaide dair esasları korumak için bu şekilde hassas ve sağlam bir metot takip eden kelâmcılar yazdıkları eserlerle İslâm medeniyetinin inşasına katkıda bulunmuşlardır.

VIII-XII. yüzyıllarında İslâm'ın önemli kültür merkezlerinde tercüme ve telif faaliyeti sürdürülmüş, Müslümanlar ilime yaptıkları katkılarla İslâm düşüncesinin yayılmasını sağlamışlardır. İslâm kelâmcıları, dışarıda gelişen felsefi kaynakları genellikle fizikî ve tabiî dünyadaki tecrübelerle ilgili oldukları için bu kaynakları Kur'ân'ın hedefleri doğrultusunda İslâm inancının ruhuna uygun bir şekilde ele alıp kullanmışlardır. Böylelikle kelâm âlimleri tevhid ilkesine ters düşmeyen Allah-Âlem ilişkisi içerisinde ele aldıkları varlık anlayışlarını vahiy üzerinden akıl ve sağlam duyu organlarını kullanarak teolojik temellere oturtmuşlardır. Böylelikle kelâm âlimleri tüm dünyada genel geçer olan sahih haber (mütevatir), akıl ve sağlam duyu organlarının verilerini skolastik ve dogmatik bir yaklaşımdan uzak, olağan dünya akışına (sünnetullah) uygun bir şekilde kullanmışlardır.⁷⁹ Bunun neticesinde İslâm toplumunda meydana gelen siyasî çalkantılar ve ayrışmalar, yabancı kültürlerle yapılan fikrî temas ve alışverişler sonunda; varlık, âlem, cisim, cevher (atom), araz, sükûn, sıçrama (tafra), hareket, boşluk (halâ), mekân, illet-malul, kader, hayır-şer, kesb, irade, irca, tekfir ve tatlîl vb. gibi teorik konular ele alınıp işlenmiştir. Bunlar neticesinde her ekol Kur'ân'ın ayetleri arasında kullandıkları aklî istidlâl ve belli yöntemler neticesinde yaptıkları içtihatları ile kendi mezhebini ve fırkasını oluşturmuştur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde müsteşriklerin dinî ilimler üzerinde metot ve muhteva açısından tartışılmaz bir etkisi olmuştur. Kelâm âlimlerinin halka ve Hak'ka karşı gelişen dünya karşısında yeni görevi adeta bir erozyona uğrayan kutsal değerleri yeni felsefî akımlara karşı korumak olmuştur. Bu bağlamda kelâmcılar kendi yöntemlerince kadîm kitapları veya sadece Kur'an'ı esas alarak yeni döneme

⁷⁹ Descartes'e (1596-1650) göre "akıl" iyiyi kötüden ayırabilecek ve bilgide kesinliği verebilecek yegâne vasitadır. David Hume (1711-1776) ise bilgi elde etmenin tek vasıtası olarak "duyuları" gördü. Aydınlanma felsefesinin önemli filozoflarından İmanuel Kant (1724-1804) bütün zihinsel çıkarımları reddeden Hume'den farklı olarak aklın tabiata karşı pasif olmadığını, aklın tecrübe ile gelen bilgileri kavramlaştırdığını söyledi. Akıl ve duyu organlarının bilgide kaynak olduğunu Descartes, David Hume ve İmanuel Kant'tan yüzyıllar öncesinde en bariz şekilde 1000' li yıllardan itibaren başta İmam Mâtürîdî olmak üzere birçok kelim alimi bunu belirtmişlerdir. Bk. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbu't Tevhîd*, Çev. Bekir Topaloğlu (Ankara:2003), 17, 38-42; Ebu'l Hasan B. Muhammed B. Hüseyin el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: 1383/1963), 206, 207-208; Bkz. İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, Nşr. Prof. Dr. Sabri Hizmetli (Ankara-1981), I/51-55; Dr. Muhammed İkbâl, *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. Dr. N. Ahmet Asrar (İstanbul), 17,19.

cevap vermek istemişlerdir. Böylelikle onlar başlangıçtan günümüze kendi dönemlerinde verdikleri eserleri referans her çağın problemlerine cevaplar vermek istemişlerdir. Yapılan özverili çalışmalar neticesinde XIX. yüzyılın başında görülen müsteşriklerin tesiri zaman içinde kırılmıştır.

XX. yüzyıldan materyalist felsefe ile süregelen ve batı kültürünün zihniyetini oluşturan pozitif ilimlerle ortaya çıkan problemler kelâm ilminin önemini bir kez daha ortaya koymuş, Türkiye’de Daru’l-Fünun ve İlâhiyat Fakültelerinin kurulması ile bu ilim entelektüel bir seviyeye ulaşmıştır. Tüm bilimi deneyden ve akıldan ibaret gören disiplinler ve ortaya koydukları çağın problemlerine karşı Kant’ın ifade ettiği gibi fizik âlemin ötesinde transendental(gayb) bir alanın (âlemin) varlığını ispatlamak kelâm ilminin temel görevlerinden biri olmuştur. Beşerî olaylara bilimsel verilerden öte insanlığın ontolojik nedeni ile ilgili kaygılarına kelâm ilmi gayb âleminin yegâne kaynağı vahiy ışığında cevaplar vermiştir.

Günümüzde Materyalist felsefede süregelen Ateist inancın maddeci ve pozitivist olan tutumu karşısında vahiy ve nübüvvet kurumunun temelleri üzerine yöntem geliştiren kelâm ilminin görevi ve önemi bir kez anlaşılmıştır. Artık akıl, bilim ve teknoloji nimetleriyle temel özne haline gelen insan yaşadığı devrin hazzı ve hızı ile varlık sebebinden uzaklaştırılmış ve adeta esir alınmıştır. İnsan kesretle uğraşırken yalnızlaştırılmış, dünyanın gayesi için çalışırken kendi gayesini unutmuş, hevesinin hedeflerini büyütürken bağlı bulunduğu ilâhî yapının gaye ve hedeflerini ise küçülmüştür. Çağın insanlığı mazeretlere sarıp fitratından uzaklaştırdığı saikleri altında kelâm ilmi insanlığın bu ciddi imtihanında yalnız bırakmamış insanlığın problemlerine çözüm önerileri sunmuştur. Çağdaş ilimlerin ve ideolojilerin korkunç boyutlarına karşı insanlığı ayakta tutan, insanlığın heva ve hevesine hizmet eden materyalist felsefenin tutarsız vaatleri karşısında tüm insanlığı uyarmıştır. “Kazanarak güçlenmek ve herşeye hâkim olmak” şeklinde evrilen materyalist düşünce ile insanlık güç, deney ve gözlemlerle ilâhî alana rağmen evren üzerinde hâkimiyetini kurmak istemiştir. Bunun için beş duyu organı deney ve tecrübenin ötesinde “gayba iman” ve gayb âlemi” ile ilgili bütün inanç sistemlerine materyalist felsefe adeta savaş açmıştır. Kutsala ait değerler ve kültürler yerini ekonomik değeri olan materyallere ve katı sınırları belirlenmiş olan pragmatik kurallar ön plana çıkarılmıştır. Artık yenedünyada toplum ve aile arasında sevgi, insana duyulan güven, dinî ve millî olana bağlılık gibi değerler zayıflamıştır. Modernizmin inkâr ve reddetmek üzerine konulmuş esasları dinî ve geleneksel yapıların hedef alınmasını beraberinde getirmiştir. Çağdaş bilim ve felsefesinin metafizik ve dinî önermeleri ruh ve bedenden müteşekkil insanı duygularından soyutlayarak rasyonel bir varlık konumuna indirgenmesi halen günümüz insanının ve kelâm ilminin en büyük problemi olarak karşımızda durmaktadır.

Günümüzde kelâm ilminde sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi disiplinler arası ortak konularda çalışmalar yapılması yöntemi gereği kelâm zihniyetinde sapmalara neden olsa da kendi disiplini içerisinde bu tür ilimleri doğru okumak ve anlamlandırmak oldukça önemlidir. Günümüzde de yapılan çalışmalarla özgün

yapısına tekrar dönmeye başlayana kelâm ilmi Türk ve İslâm kültürüne hak ettiği katkıları sağlamaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. *Tefsîru Cüz-i Amme*. Mısır: Matba'tü Mısır, 1341/2010.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Ardoğan, Recep. *Akideden Kelâma Kelâm Tarihi*. İstanbul: KLM Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Münâzara Metodu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.
- Atay, Hüseyin. *İslam'ı Yeniden Anlama*. Ankara: Atay ve Atay, 2001.
- Aydın, Ömer. *Türk Kelâm Bilginleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Aydınlı, Osman. Mu'tezile Ekolu Teşekkülü, ilkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Konya: Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3 / 3 (Aralık 2003): 27-54.
- Aygün, Fatma. "Fatalizm ve Dışlayıcılık", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi* (ed. Cemalettin Erdemci-Fadıl Aygan). Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma yayınları, 4. Basım, 1999.
- Câbirî, Muhammed Abid. *Fehmü'l-Kur'âni'l Hakîm*. Mağrib: Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, 2008.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1990.
- Düzgün, Şaban Ali. "Hüseyin Atay". *Çağdaş İslam Düşünürleri* (ed. Cağfer Karadaş). İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Kur'an'ı Mûcize Kılan İ'câz Yönü: Fesâhat ve Tenâsüp (Fahredden er-Râzî'ye Göre)". *Turkish Academic Research Review*, 3/2 (2018), 39-60.
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Tarih Bilinci ve Kelâm İlmindeki Muhtasar Teliflerin İslam Eğitim Geleneğindeki Yeri" *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8/3 (2019),165-178.
- Eş 'arî, Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmail. *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH. Wiesbaden: 1980.
- Eş 'arî, Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmail. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. nşr. Fevkiye Hüseyin Mahmûd. Medine: 1407/1986.
- Eş 'arî, Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmail. *el-Lüma'*, nşr. R. J. McCarthy. Beyrut: 1952-53.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. Bulak: 1324.
- Gilson, Etienne. *Ateizmin Çıkmazı*. trc. Veysel Uysal. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 1992.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Kelâm İlminin Yöntemsel Olarak İnşası" İlahiyat Fakülteleri yirmi birinci Kelâm Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu Sempozyumu. Gaziantep: 2016, 39-40.
- Gün, Faruk. *Gayb Bilgisi ve Gaybî Meseleler*. Ankara: Fecr Yayınları 2022.
- Gün, Faruk. "Günümüz Gençliğinin İnanç Sorunlarına Dair Bir Değerlendirme (Denizli Örneği)", *21. Yüzyılda Gençlik ve İnanç Eğilimleri Sempozyum* (ed. Osman Aydınli, İsmail Şimşek vd.), Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.

- Gün, Faruk. "Satanizm ve Dualizm Bağlamında Şeytan (İblis)", *2. Uluslararası 30 Ağustos Bilimsel Araştırmalar Sempozyumu* (ed. Recep Bülent Şenses). Ankara: İKSAD Yayınları, 2020, 373-387.
- Günaltay, M. Şemseddin. "Mütekellimîn ve Atom Nazariyesi", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/1, 1925: 98-99.
- Gölcük, Şerafeddin. "Hatıralarla Hamidullah", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammad Hamidullah Sempozyumu*. Bursa: 2005.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelam Tarihi*. Konya: Esra Yayınları, 2008.
- Hatiboğlu, İbrahim. *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İstanbul: Hadisevi, 2004.
- Hayyât, el-Ebü'l-Hüseyin. *Kitâbu'l-İntisâr*. nşr. N. Nasr Nader. Beyrut:1957.
- Işık, İhsan. *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. Ankara: Elvan Yayınları, 2007.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerred Makâlâtü'l-Eş'arî*, thk. Danyal Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik 1987.
- Îcî, Adudüddin. *el-Mevâkıf fi İlmi Kelâm*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.
- İsfahânî, Râğıb. *el-Müfradât fi ğaribi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1989.
- İsmail Hakkı, İzmirli. *Yeni İlmi Kelam*, Haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Karadaş, Çağfer. "Günümüz Türkiye'sinde Kelâm İlmi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1, (Şubat 2009), 129-151.
- Karadaş, Çağfer. *Kelâm Düşüncesinde Allah ve Âlem Anlayışları*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2022.
- Karadaş, Çağfer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Karadaş, Çağfer. *Çağdaş İslâm Düşünceleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Karadaş, Çağfer. "Semerkand Hanefi Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik", *Usul İslâm Araştırmaları*, 6 (Temmuz-Aralık 2006), 57-100.
- Karadaş, Çağfer. "Kelâm İlminde Dönemsel Gelişmeler ve Yeni İm-i Kelâm", *Yeni İlmi Kelâm Hareketi* (ed. Ramazan Altıntaş, Ahmet Mekin Kandemir). İstanbul: Rağbet yayınları, 2023, 15-45.
- Keyifli, Şükrü. "Eğitim ve Din Eğitimi," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (Haziran 2013), 31-54.
- Kılavuz, Murat. *Kelâm'da Kozmolojik Delil*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Kılavuz, Murat-Ahmet Saim. *Kelâm'a Giriş*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Koloğlu Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Şerhu'l-Müntehab fi usûlü'l-mezheb li'l-Ahsiketî*. nşr. Salim Öğüt ,Câmiatü Ümmi'l-kurâ, İSAM Ktp., nr. 8693.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebşiratü'l- edille*. nşr. H. Atay-Ş.A. Düzgün. Ankara 2004.
- Pascal. Blaise. *Pensees: Düşünceler*, çev. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Sabri Efendi, Mustafa. *Mevkıfü'l-'aql ve'l-'ilm ve'l-'âlem*. Kahire: Dârü't-Terbiye, 1427/2007.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn: Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Kültür Dünyasının Bilimler Tarihindeki Yeri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2004.

- Southern, R. W. *The Making of the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press 1988.
- Şaşa, Mehmet. *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Şaşa, Mehmet. *Kelâm'da Müteşâbihler-Haberi Sıfatlar Ekseninde Mukâyeseli Bir İnceleme*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1975.
- Şimşek, İsmail. *Yeni Başlayanlar İçin Din Felsefesi*. Ankara: Otto Yayınları, 2022.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme*. Ankara: Eskiyen Yayınları, 2021.
- Şimşek, İsmail. "Modernite ve Ataizm ile Ateizm Arasına Sıkışan Gençliğin İnanç Krizi Sorunu". *İslâm Modernite ve Gençlik* (ed. Seyfullah Kara-Salih Aybey). Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2021, 191-200.
- Şimşek, İsmail. "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Din Felsefesinin Serüveni", *Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında Türkiye'de Din Eğitimi*, ed. Seyfullah Kara- Salih Aybey. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022, 33-51.
- Özervarlı, M. Said. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Özen, Şükrü. "Ehl-i Sünnet Usûl- Fıkhının Gelişiminde Kelâmî Tartışmaların Rolü." *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet* (ed. Mahmut Kaya v. dğr.). İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, 223-241.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*. Nşr. Muhammed Ebü'l Fazl. Beyrut: Dâru Süveydân, 1960.
- Topaloğlu, Bekir, Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Ülken, H. Ziya. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul: Türk Sosyoloji Derneği Yayınları, 1951.
- Ünverdi, Mustafa, Özer, Cebrail. "Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kelâmî Perspektifte Değişim". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2022), 127-149.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", *Usul İslâm Araştırmaları*, 20/20 (İstanbul: 2013), 47-80.
- Ünverdi, Veysi. "Kâdî Abdülcebâr'da Hz. Peygamber'in Nübüvvet Delilleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21 / 2 (Eylül 2021), 671-703.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları 1991.
- Whitfield, Peter. *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, trc. Serdar Uslu. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Yaran, Cafer S. *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 525-530.
- Yücedoğru, Tevfik. *İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*. Bursa: Emin Yayınları 2006.
- Zakzûk, M. Hamdi. *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Plânı*. Trc. Abdülaziz Hatip. İzmir: Yeni Akademi Yayınları 1993.